Kulturminneplan for Råde kommune

Kommunedelplan

2022 - 2037

Høringsutkast datert 09.06.2022

Råde kommune

INNHOLD

Forord....3
1. Innledning....5
1.2 Bakgrunn og planer....7
1.3 Utfordringer....8
1.5 Kulturminnevern....10
2. Rådes historie....12
2.1 Registrerte fornminner i Råde....14
3. Kulturlandskapet....16
3.1 Herregårdslandskap....16
3.2 Landskap....18
3.3 Kulturmiljøer....23
3.4 Alleer og trær....23
3.5 Pilgrimsveien....24
4. Kulturminner i nyere tid....26
4.1 Landbruket....26
4.2 Kyst og strandsittermiljø....27
4.3 Ferie og fritidskommunen....28
4.4 Samferdsel og infrastruktur....30
4.5 Tekniske og industrielle kulturminner....31
4.6 Krigsminner....32
4.7 Institusjonsbygninger....33
4.8 Andre kulturminner....34
5. Oppfølging av planen....36
6. Oppslagsdel og vedlegg....38
6.1 Begreper og definisjoner....38
6.2 Lovverk....40
6.3. SEFRAK-liste over bygninger i Råde....42

Foto: Lars-Erik Thoresen

FORORD

Råde er en bygd med mange kulturhistoriske funn og det har bodd folk her i tusenvis av år. Klimaet og de rike naturressursene har gjort det til et godt sted å leve. Kulturminnene forteller oss om utviklingen i samfunnet fram til i dag. De hjelper oss til å forstå vår egen tid og de er en del av vår arv til fremtidens samfunn. Vi i Råde er stolte av våre røtter og historie, noe som skal vises i denne planen. Kulturminnene er en sårbar ressurs som går tapt hvis de ikke bevares.

Planen har fått mye inspirasjon fra Rygge kommune sin kulturminneplan da det er mange likheter til Råde kommune. Det er mange skriftlige kilder om Råde som planen er basert på. Dette er blant annet bygdebøkene «Rådes historie» bind 1-4, turboka «25 trivelige turer i Rådes vakre natur», historiske atlas og flere statlige dokumenter. Råde jobber for å utvikle metoder for samhandling og nyskaping. Innbyggere skal involveres som likeverdige parter i store og små felleskap. Ved kommunens nye bygdelab ble det derfor invitert til medvirkningsmøte og det ble gitt mulighet til å komme med innspill til kulturminneplanen. I tillegg har det vært mulig å gi innspill digitalt. Til slutt har Eigill Tangen vært en stor bidragsyter til planen og Råde kommune ønsker å takke han spesielt for å dele sin historiekunnskap med oss.

1. INNLEDNING

Kulturminner er viktige spor fra fortiden, men er også en del av nåtiden og fremtiden. De er en kilde til kunnskap og opplevelser som er viktig å ta vare på og sikre for fremtiden. Kulturminnene er en del av identiteten vår og gir både tilhørighet og karakter til miljøet rundt oss. Kulturminner forteller oss en historie om hvordan det var å være mennesker før og hvordan samfunnet har vært organisert. Dette gir oss grunnlag til å forstå vår egen tid og for å kunne planlegge bedre for det samfunnet som ligger fremfor oss.

Kulturminner er en viktig del av omgivelsene og identiteten til Råde. Kulturminner forteller en historie om hvordan Råde-samfunnet har utviklet seg gjennom tiden og blitt til det samfunnet det er i dag. Vi må sørge for at vår felles historie og kulturarv blir en kilde til opplevelse, kunnskap og identitet for alle. Dette gjenspeiler seg i visjon Råde 2037 om at:

«Rådes innbyggere er stolte av sine røtter og historie og viser dette gjennom visuelle uttrykk, planer og arkitektur, samt aktiviteter og arrangementer».

Råde tar vare på naturen og kulturen, og legger til rette for bærekraftig utvikling og bruk. Kulturminner er en ressurs som ikke kan fornyes, og er dermed viktig å bevare og synliggjøre slik at fremtidige generasjoner kan få glede og kunnskap om dem.

Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal bevares i et langsiktig perspektiv. I dette ligger forståelsen av at vi ikke kan ta vare på alt, men at vi må velge. Det er viktig at både fortid, nåtid og fremtid ses samlet i arbeidet med utformingen av våre fysiske omgivelser. Det betyr at vi må klare å kombinere samfunnsutvikling og kulturminneforvaltning. Kommunedelplan for kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Råde kommune skal gi et grunnlag for dette arbeidet.

Kulturminneplanen er ikke en uttømmende oversikt over kulturminner i Råde kommune. Vi har valgt temaer som vi mener har hatt stor betydning for den historiske utviklingen i kommunen. Innenfor disse temaene har vi gjort et utvalg av kulturminner som blir spesielt omtalt i kulturminneplanen. Ettersom kunnskapsgrunnlaget innenfor de ulike temaene varierer, vil også antallet kulturminner som presenteres variere. For enkelte tema er det nødvendig å gjøre mer arbeid for å øke kunnskapen om kulturminnene. Kulturminneplanen må derfor ikke sees på som et statisk dokument, men som starten på et viktig arbeid med forvaltning og formidling av kommunens kulturminner.

1.1 Formålet med planen

Formålet med planen er å styrke kommunens kunnskapsgrunnlag om kulturminner og sikre en effektiv, langsiktig og forutsigbar forvaltning av kulturminner i Råde. Planen skal fungere som et styringsverktøy i planlegging og saksbehandling som berører kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap.

Kulturminneplanen handler først og fremst om nyere tids kulturminner (etter år 1537),- de fleste av disse er kommunens ansvar. Planen skal gi rammer og retningslinjer for bevaring av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap slik at Råde også i fremtiden kan oppleves med historisk dybde. Virkemidler i plan- og bygningsloven må benyttes for å lykkes med dette. Kulturminneplanen skal brukes som et grunnlagsdokument ved utarbeidelse av ulike planer, i tillegg til byggesaksbehandling for enkeltbygg.

Husebystranda
Foto: Kristine Bergseng

1.2 Bakgrunn og planer

Råde kommune har ikke tidligere hatt en kulturminneplan. Det ble i planstrategien for 2015 – 2019 vedtatt oppstart av kulturminneplanen. Planen ble i planperioden ikke prioritert før i 2019 og planprogrammet ble fastsatt i kommunestyret 13.06.2019 (sak: 030/19).

Arbeidet med planen har i stor grad bestått i å gjøre seg kjent med historien, samle og vurdere kulturminner. Lokalhistorisk utvikling og begivenheter som har hatt betydning for utviklingen av Råde er fremhevet i planen. I kommunens nye bygdelab (åpent plankontor) ble det invitert til medvirkningsmøte og det ble gitt mulighet til å komme med innspill til kulturminneplanen.

Kommuneplanen for Råde

I kommuneplanens samfunnsdel 2020-2037 vises det til at kulturminner er en ressurs som kan brukes for verdiskapning og bærekraftig utvikling av kommunen.

Dette er i tråd med Riksantikvaren, og departement har oppfordret til bruk av kulturminner og kulturmiljø som ressurs i utvikling av levende lokalsamfunn, ny næringsvirksomhet etc. Bruk fungerer ofte som vern for kulturminner.

Det arbeides nå med rullering av kommuneplanens arealdel for Råde. Her er eksisterende hensynssoner for kulturminner og kulturmiljøer videreført med oppdaterte bestemmelser. I tillegg er det foreslått nye bestemmelser som gir føringer for nyere tids kulturminner.

Andre planer og føringer

Fylkesplan for Østfold: «Østfold mot 2050» (vedtatt i 2018). Ett av fylkesplanens hovedmål er at: «Østfold skal være et fylke som ivaretar klima, natur, kulturminner og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor. Videre legges flere av planens retningslinjer føringer for ivaretakelse av kulturminner og miljøer».

Hovedmålet i Fylkesdelplan for kulturminner i Østfold 2011-2022 er samtidig et delmål for kulturminnevernet i fylkesplanen: Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, vektlegges i samfunnsplanleggingen. Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. *Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn.*

Saltholmen
Foto: Kristine Bergseng.

1.3 Utfordringer

Hvordan skal vi ivareta Rådes identitet i en tid med rask utvikling som medfører press på kulturminner, kulturlandskap og kulturmiljøer? Kulturminnevernet møter store utfordringer i møtet med andre samfunnsinteresser i spennet mellom vern og utvikling. Det vil alltid være ulike meninger om kulturminners verdi ut ifra øyet som ser. Utvelgelse av kulturminner vil være en prioriteringssak. Det koster også penger for både private og offentlige eiere å vedlikeholde verneverdige anlegg.

Dette er hovedutfordringer vi i Råde står overfor nå og fremover:

Endring i landbruksnæringen forandrer kulturlandskapet
Innenfor landbruksnæringen er det flere aspekter som kan endre kulturlandskapet. Kulturlandskapets karakter er avhengig av at jordbruksdriften fortsetter. Landskapet er generelt sårbart for utbygging av bolig og næringsområder. Nye bygningsbehov i landbruket endrer det tradisjonelle gårdstunet. I tillegg kan kulturlandskap gro igjen fordi det ikke lenger blir brukt som beitemark. Videre så truer utbygging av infrastruktur kulturlandskapet. Dette gjelder f.eks. nytt dobbeltspor for jernbanen, veiprosjekter, høyspentledninger som ofte kommer i konflikt med viktige elementer i landskapet som jordbruk, alleer, fornminner, turveier, og verdifulle biotoper som igjen er viktig for helheten i landskapet.

Kulturminner og kulturmiljø som går ut av bruk
Nye tider gjør at gamle bygninger og kulturmiljøer av kulturhistorisk verdi mister sin funksjon og kan forsvinne helt. Dette gjelder gårdsbruk med låver, stabbur, smier, løer, gamle næringsbygg, mindre butikklokaler, sjøhus og brygger. Bygninger og miljøer som har vært viktige for Rådes historiske identitet kan bli borte.

Vedlikehold av verneverdig bygg og anlegg
Kulturminner i privat eie, er avhengig av eierens interesse, kompetanse, erfaring og økonomisk mulighet. En eier kan velge å ikke vedlikeholde en verneverdig bygning.

Bygninger som er verneverdige, men som ikke i dag har en vernestatus blir ofte revet eller bygd om. Det er vanskelig å vurdere og behandle slike bygninger i byggesaker når disse ikke har fått vernestatus.

Manglende kompetanse og uvitenhet
Tap av kulturminner kan også skyldes liten kunnskap om kulturminners verdi og betydning hos eiere, innbyggere, folkevalgte og forvaltere. De færreste kommuner har ansatte med kompetanse på kulturminner og kommunens myndighet til juridisk vern av kulturminner gjennom hensynssoner er lite brukt, og som følge av dette har planprosesser i kommunene ofte resultert i at kulturminner går ut som tapende part.

Gammelt meieri og butikk på østre Roe.
Foto: Eigill Tangen

Klimaendringer
Klimaet utsetter kulturminner for store påkjenninger. Stigende havnivå, økt stormflo og økt kysterosjon er en trussel for kystnær bebyggelse i utsatte områder. Mer regn og økt fuktighet vil føre til mer råte og soppvekst. Alle bygningsmaterialer er utsatt for nedbrytning over tid, og klimaforhold er avgjørende for hvor hurtig dette vil foregå. De fleste materialer brytes raskere ned i et varmere og fuktigere klima.

I tillegg til de gradvise endringene som foregår over lang tid, vil klimaendringene medføre flere ekstremværhendelser, flere ras og mer flom som kan gi akutte skader på kulturhistoriske bygninger og andre kulturminner.

Vekstsesongen for planter og trær forlenges dersom klimaet blir varmere og våtere. Dette vil påvirke kulturmiljøer og landskap, og blant annet forsterke en pågående gjengroing.

Mål

Ut ifra utfordringene og overordnede føringer er det satt følgende mål for forvaltningen av kulturminner i kommunen:

- I Råde er kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap kartlagt og synliggjort.
- I Råde har vi en bærekraftig forvaltning av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap slik at fremtidens generasjoner opplever Råde med historisk dybde og tydelig identitet.
- I Råde kjenner vi vår historie og har økt bevissthet om kulturminnene, kulturmiljøene og kulturlandskapet.

Steinringer ved Lundeby.
Foto: Kristine Bergseng.

1.5 Kulturminnevern

Myndighet og forvaltningsansvar i kulturminnevernet er fordelt mellom staten, fylkeskommunen og kommunene. Riksantikvaren er utøvende faginstans for klima- og miljødepartementet, mens fylkeskommunen som regionalt forvaltningsorgan, har fått delegert myndighet gjennom Riksantikvaren.

Klima- og miljødepartementet er kulturminneforvaltningens øverste organ med hovedansvar for utforming og oppfølging av nasjonal kulturminnepolitikk. Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning under klima- og miljødepartementet med ansvar for gjennomføring av den statlige kulturminnepolitikken. Fylkeskommunen er regional styresmakt og forvalter statlig ansvar gjennom delegerte oppgaver fra Riksantikvaren.

Råde kommune er ansvarlig for å ivareta og legge til rette for bruk av kulturminner og steder, kulturmiljøer og landskap i arealbruk og samfunnsplanlegging. Plan- og bygningsloven er det viktigste rettsverktøyet, men kommunen har også andre tiltak til rådighet som tilskudd og eiendomsskattefritak. Kommunen har et spesielt ansvar for kulturminner av lokal verdi, og kan selv velge å sikre kulturminner som er viktige for lokalsamfunnet, selv om de ikke vurderes å ha regional eller nasjonal verdi. Kommunene skal kontrollere at verneverdige og fredete kulturminner ikke blir revet eller forandret uten at fagmyndighetene har hatt mulighet til å uttale seg. Kommunen skal også passe på at kulturminnenes omgivelser ikke blir ødelagt, at en ikke bygger for nært et fornminne og at ny bebyggelse harmonerer med eldre verneverdige bygningsmiljøer.

De fleste kulturminner er i privat eie. Eiernes vilje, kompetanse, økonomi og erfaring er avgjørende for at kulturminnet og kulturmiljøet skal bli ivaretatt og brukt på en bærekraftig måte.

Verneverdi

Fredet eller verneverdig- hva er forskjellen? Fagterminologien blir noen ganger misforstått. Fredning er en lovfestet beskyttelse av et kulturminne. De legalfredede kulturminnene er automatisk fredet gjennom loven pga. sin alder. Verneverdig betyr at kulturminnet har gjennomgått en kulturhistorisk vurdering og er identifisert som verneverdig. Kulturminner som er prioritert i kulturminneplanen ønsker kommunen at skal bli tatt vare på. I utgangspunktet har dette minimal betydning for eier og/eller bruker. Det er først når man vil utføre endringer som krever tillatelse etter plan- og bygningsloven, som påbygg eller rivning, at det blir aktuelt. Da vil kommunen kunne komme til å stille særskilte krav til tiltaket.

Hva skal vi verne og hvorfor? Kulturminner er ikke-fornybare ressurser. Det innebærer at det som ikke bevares går tapt for alltid. Verdien et kulturminne tillegges er ikke konstant. Hva som oppfattes som verneverdig kan variere fra person til person, og endre seg i takt med samfunnet for øvrig.

Rådeeika
Foto: Lars-Erik Thoresen

2. RÅDES HISTORIE

Det er ca. 4000 år siden Rådesokningen begynte å dyrke jorda og bosette seg fast. Det er naturlig at den mest fruktbare og lettest dyrkbare jorda ble tatt i bruk først. Den fant de i overgangen mellom raet og slettelandet utenfor. Selve raryggen besto av næringsfattig grus og sten, hvor lite ville vokse, og havet sto ca. 20 meter over dagens nivå.

Hvordan så Råde ut på den tiden? Nord for raet har landskapet stort sett funnet sin form, og Vansjø hadde omtrent dagens nivå. Åkebergmosen var antagelig et stort tjern og det samme med mange av myrene mellom Slangsvold og Vansjø. I vest fra Ryggedelet fulgte strandlinjen i grove trekk dagens jernbanelinje fram til Burum. Husebyhøyda og åsene sør for Røstad dannet en skjærgård med mange øyer og sund. Mellom Burum og Kjellerød stakk en tange sørover til Krogstad. Fra Kjellerød gikk strandlinjen over Råde stasjon og mot Hauger, over Revhaug, Tofteberg og Jersø. Sør for denne var en bred fjordarm fra Krogstadfjorden, mellom Strømshaug og Strømnes og ut til Skinnerflo. Utviklingen av Rådes historie fram til dette tidspunkt er basert på spredte funn, naturen og kjente teorier. For den nyere historien har vi bedre dokumentasjon i form av funn og historisk materiale.

Menneskene i eldre steinalder levde først og fremst av det havet kunne gi. De voksende skogene ga i tillegg grunnlag for jakt og samling av bær, frukt og spiselige røtter. På slutten av yngre steinalder ble mindre jordstykker tatt i bruk for dyrking av korn. Det er mange funn fra steinalder, men det er flere fra bronsealder (ca. 1800-500 f.Kr.). Flere bronsealderrøyser ligger høyt og fritt på åskammer i Råde, helst nær datidens sjølinje. Det ble etter hvert mer vanlig både å dyrke korn og å holde husdyr. Klimaendring, befolkningsøkning, jernet og ny teknologi førte til at folk kunne og måtte få mer mat ut av jorda. Det fikk de ved mer intensiv bruk av den jorda som allerede var tatt i bruk. Folk ble boende mer permanent, og gravla ofte sine avdøde i gravhauger nær gården.

Jernbanen kom i 1879 og førte med seg store samfunnsendringer, tilflytting og framskritt. Råde er fortsatt en landbrukskommune, men har opplevd endringer i omgivelsene og økt utbygging.

Vansjø ved Halvorsrødtangen.
Foto: Kristine Bergseng.

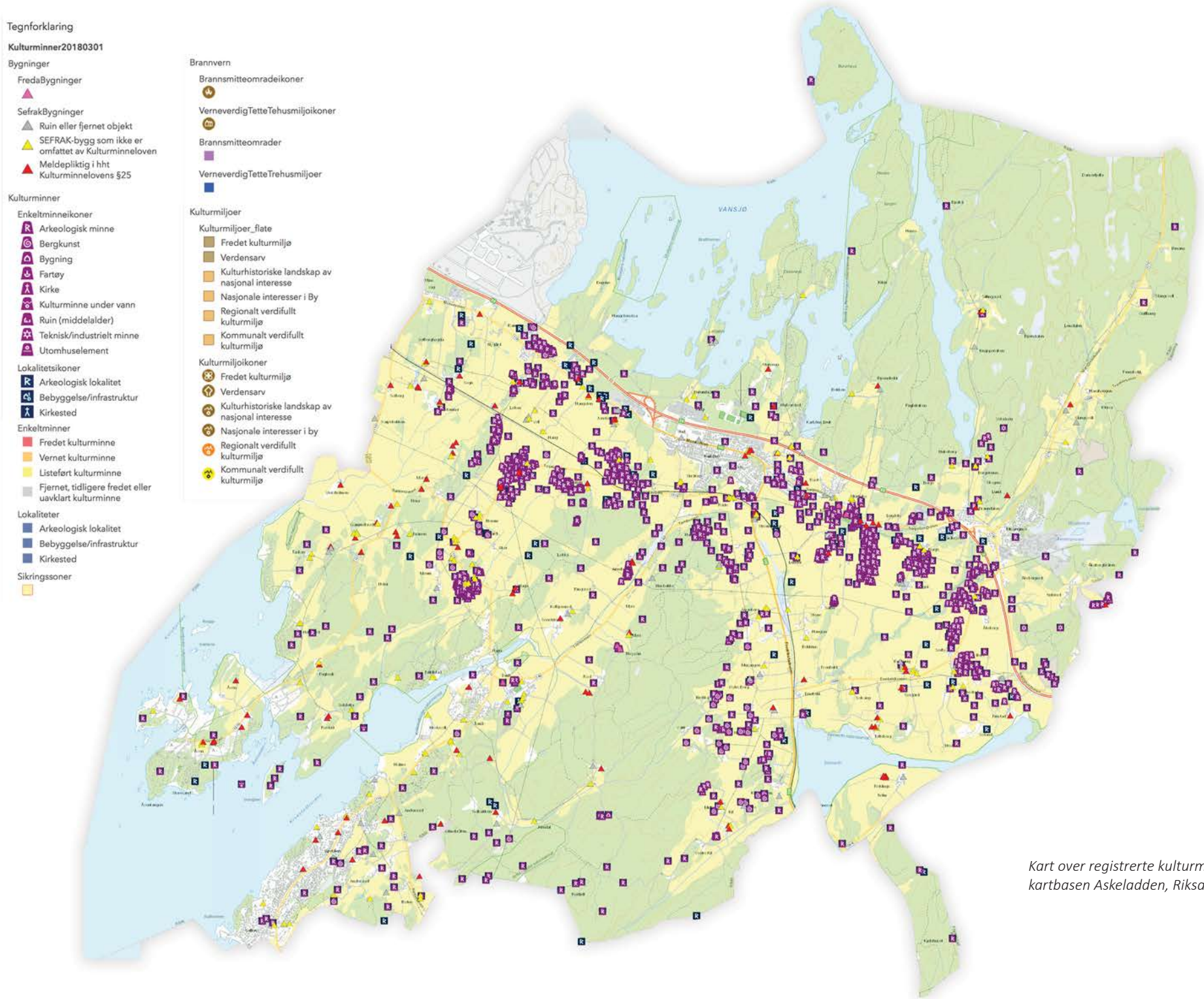

Kart over registrerte kulturminner i Råde 2020, fra kartbasen Askeladden, Riksantikvaren.

2.1 Registrerte fornminner i Råde

Registrering av nyere kulturminner legges inn på kulturminnesøk. Alle kan registrere kulturminner og legge de inn på kulturminnesøk. Kulturminner som er vedtatt prioritert av kommunen legges videre inn på Askeladden, som er den nasjonale kulturminne databasen som driftes av Riksantikvaren. Automatisk fredete kulturminner som for eksempel gravfunn, klosterruiner, hulvei og eldre boplasser er registrert i «Askeladden».

Fredede bygninger i Råde

Nøisom (Brødløs)
Foto: Eigill Tangen.

Kåpekott.
Foto: Eigill Tangen.

Teltebua.
Foto: Eigill Tangen.

3. KULTURLANDSKAPET

Kulturlandskap er en helhetlig måte å se landskapet på, der både natur, kultur, historie og dagens aktivitet og mennesker inngår. Jordbrukets kulturlandskap omfatter både dyrkningslandskap med bebyggelse, innmark og høstingslandskap i utmark. Bevaringselementer i kulturlandskapet kan være bygningene knyttet til gård og virke, kystbruk, åker, seterdrift, enger, løer, beitemarker, veier, steingjerder, gamle ferdselsveier, stier og også fredete kulturminner som gravhauger.

Raet representerer grunntrekket i Rådes kulturlandskap. På nordsiden av raet er det et helt annerledes landskap enn på sydsiden. På nordsiden dominerer skog – et ubrudt land av åser og kronglete, skrinne gran- og fururabber. På sydsiden er det bøndenes landskap som dominerer bildet. I kommunevåpenet til Råde ser man raet representert ved den gule stripen, der den strekker seg gjennom grønne åkrer fra den ene til den andre siden av bygda.

Identiteten til Råde kommune er i stor grad knyttet til det unike kulturlandskapet som har en rikholdig og lang kulturhistorie. Rådes kulturlandskap har kontinuerlige utviklingslinjer som går helt tilbake fra om lag 6000 år siden, da bare den høyeste delen av raet og andre høydedrag stakk opp fra havet. Råde regnes blant Norges rikeste fornminnebygder, og en rekke kulturmiljøer i landskapet er knyttet til markante fornminner og fornminnefelt. Det historiske landskap spenner fra kystbosetning og strandsted til tradisjonsrike herregårder, og fra bondegårder og produktivt sletteland til karrige plasser på rydninger i skog. Allerede i år 1000 var store deler av Rådes dyrkingsjord tatt i bruk. Jordsmonnet på utsiden av raet er blant det mest fruktbare i landet.

3.1 Herregårdslandskap

Tomb herregård

Tomb er tidligere en adelig setegård og herregård, som fra 1939 ble landbruksskole, og som i dag er videregående skole. Gården har opp gjennom årene hatt mange eiere og besøkende som har tilhørt herskapelige slekter, fra hærførere til biskoper. Tomb representerer kultur og tradisjon, og historien går tilbake til 1200-tallet. Gården var nok på sitt mektigste i perioden 1681-1850. Den omfattet da rundt halvparten av gårdene i Råde, samt eiendommer i Onsøy, Svinndal, Glemmen, og vestre Fredrikstad.

Kulturlandskap Tomb
Foto: Kristine Bergseng.

Den gamle hovedbygningen på Tomb, som trolig hadde røtter tilbake til 1500-tallet var et flerfløyet anlegg i stein og tre. Den ble revet mot slutten av 1800-tallet og erstattet av en bygning i sveitserstil. Til gården hører en romantisk park fra omkring år 1800, med dammer, kanaler og broer, store gamle eiketrær og andre løvtrær.

I 1938 overtok Indremisjonen Tomb Herregård. Ideen var å skape et landbruksfaglig skoletilbud med et kristent elevmiljø hvor det ellers ble gjennomført en så god faglig opplæring som mulig. Det ble gjennomført en del restaureringsarbeid av parken når Indremisjonen overtok. Det ble prydhage nærmest internatene, dammene ble vedlikeholdt, og det ble anlagt blomsteranlegg og plener mellom internatet og naturparken.

På Tomb finnes et variert og levende kulturlandskap med beiter, hagemark, frodige randsoner, flere alleer, vollgraver, minnestøtter og andre kulturhistoriske elementer. Området er vakkert plassert på en høyde nær brakkvannskilen Kråkstadfjorden.

De mest betydelige biologiske verdiene er knyttet til parkanlegget med gamle trær og dammene. Mange av trærne er gamle og døende og gir husrom for mange sjeldne innsekter.

Her finnes trær av lind, hassel, sommereik, bøk, ask, platanlønn, hestekastanje, alm og gran. Stedet omgis av flere alleer, både storslåtte eikealleer og en hasselalle som er et sjeldent innslag i kulturlandskapet i dag.

I tillegg ligger Tomb kirke like ved, en kirke som tilhørte godsets tidligere eier, men som senere ble overtatt av Råde kommune. Kirken er fra 1869, og den ble satt opp for de som tilhørte gården og de nærliggende gårdeierne.

Et gravkapell fra general Barhold Heinricks von Lutzows tid på Tomb (1701-1729) finnes like ved Tomb kirke. Her ligger Lutzow selv sammen med flere av sine. I dag finnes bare rester igjen etter tidligere storhetstider. Restene viser ulike tidsepoker med alleer, vollgravsystemer, over 30 husmannsplasser, hageanlegg og en romantisk naturpark med gjengrodde ridestier fra 1800 tallet.

I naturparken er det satt opp et landbruksmuseum som viser gamle redskap fra de siste 200 år, mest fra Tomb, men også fra nærliggende gårder.

Tomb kirke.
Foto: Lars-Erik Thoresen.

3.2 Landskap

Råde kirke og området rundt

Råde kirke ble bygget på 1100-tallet og tilhører de romanske stenkirker i Østfold. Det er ingen sikre opplysninger om når kirken ble bygd, men året 1185 ble valgt fordi en rekke stenkirker langs raet i Østfold ble reist på denne tiden. Råde kirke ligger sentralt på raet med utsikt over Skinnerflo i sør, ca. 1,5 km øst for Karlshus sentrum. Kirken ligger på høyden av raet med Vansjø ca. 2 km i nord. Den gamle kongeveien fra Christiania går langs nordsiden av kirkegården og passerer øst for kirken flere store steinsetninger. Veien til prestegården og videre sydover tok tidligere av rett øst før kirkegården, men da kirkegården ble utvidet østover i 1870, ble veien lagt på vestsiden og kirkegården fikk inngang i vest og nord. På østre utvidete del står et gravkapell. Kirken med prestegården har en dominant plass i jordbrukslandskapet på raet.

Prestegården kan være en av de eldste i Råde. Med sin beliggenhet på overgangen mellom raet og slettelandet utenfor var jorda fruktbar og lettdyrket. Viktige landskapselementer her er alleer og rekker av trær langs veien som slynger seg fram mellom de gamle gårdstunene. Her finner vi også store gårder, til dels med særpregede tun, og rike fornminnefelt plassert mellom eikelunder og åkerholmer i et vakkert landskap.

Ved Lundeby finnes en interessant og artsrik gårdsdam. På grunn av dammens biologiske mangfold, anses den som nasjonalt verneverdig.

Råde kirke og -gravplass er automatisk fredet. Det er ikke tillatt å iverksette tiltak som kan virke inn på den automatisk fredete kirken og gravplassen med mindre det foreligger dispensasjon fra kulturminneloven.

Råde kirke.
Foto: Lars-Erik Thoresen.

Prestegården.
Foto: Eigill Tangen.

Oven/Åven

Oven er en liten halvøy med skog, svaberg, rullesteiner, flotte sandstrender og en mengde små veier, stier og en flott kyststi. Tidligere ble navnet skrevet med Å: Åven. Oven bestod tidligere av tre øyer; Oven, Husholmen og Hestholmen. Etter landhevingen i området henger disse nå sammen og Oven har blitt en halvøy med en meget smal landpassasje over til Fuglevik. De første beboerne kom til øya i ca. 1535, som såkalte strandsittere som drev med fiske. Det var fast bosetting gjennom hele 1600-tallet. Men øya var ubebodd i store deler av 1700-tallet. Fra 1750 årene har det vært fastboende sammenhengende opp til i dag. Øyene var eid av Værne Kloster i Rygge, men ble solgt til

eiendomsbesittere fra begynnelsen av 1800-tallet etter at øya kom under Tomb Herregård. På Oven er det ni gravrøyser fra bronsealderen. Det finnes også kullgroper hvor de brant smikull. Det er mange hytter på øya, og den første ble bygd i 1936.

Kurefjorden

Nord for Oven ligger et av Østfold største våtmarksområder, som er et naturreservat på ca. 4000 dekar, og er en del av Kurefjorden. Kurefjorden naturreservat er et verdifullt kulturlandskap. Formålet med naturreservatet er å bevare et område med truet, sjelden og sårbar natur med spesielle naturtyper i form av et viktig våtmarksområde og strandenger med tilhørende plante- og dyreliv. Områdene har særlig betydning for biologisk mangfold som beite-, hekke-, myte- og overvintringsområde for fugl. I sør er det grunt fjordområde delvis omgitt av hagemarker med edelløvskog, eikelunder, lindetrær og einerberg. Det er også flotte gårdstun i området.

Storesand.
Foto: Kristine Bergseng

Tasken

Kulturlandskapet på Tasken er et område som er fredet som naturreservat. Formålet med naturreservatet er å bevare et område med særlig betydning for biologisk mangfold med flere sjeldne arter, samt en spesiell naturtype i form av en edelløvskog med tilhørende plante- og dyreliv. Området har flere gamle alderspregede trær av eik, lind og alm. Slike trær er viktige levesteder for insekter med tilknytning til trær. Flere sjeldne insekter er observert i området. Ved Taskentangen lå en gammel husmannsplass under Søndre Tasken. På fjellkollene her ligger to gravrøyser fra bronsealderen.

Krogstadfjorden

Krokstadfjorden naturreservat omfatter den midtre delen av fjorden, nærmere bestemt gruntområdene innenfor Makrellrød og dyprenna imellom dem. Strandengene er også vernet. I dette området er det stor produksjon av planter og smådyr som er mat for mange fuglearter.

Det man kanskje merker mest til, er det rike fuglelivet. Svaner, gjess, ender, vadefugl, måker, terner, hegrer og skarv setter sitt preg på området. Det største mangfoldet finner man under trekket om våren og høsten. Krokstadfjorden fungerer da som «ladestasjon» for fugler som passerer Oslofjorden. Fuglene er avhengig av et nettverk av slike rasteområder for å kunne gjennomføre sine anstrengende reiser. Dette er et viktig våtmarksområde med vegetasjon, fugleliv og annet dyreliv.

Saltholmen

Saltholmen har tidlig vært et populært badested for Rådefolk. De fleste fiskebuene er fra rundt 1900 og fremover, og brukes i dag som fritidshus. Dette er et viktig friluftslivsområde. På Saltholmen kan man se to jettegryter i sør-vest skråningen på den ytterste bergknausen. De har en diameter på ca. 160 – 180 cm.

Saltholmen har sitt navn fra saltbrenning, en virksomhet som foregikk på Saltholmen så tidlig som 1200-tallet og fram til begynnelsen av 1800-tallet. Salt hadde i denne perioden stor betydning for konservering av fisk og kjøtt og var derfor en høyt verdsatt vare. Sjøvann ble pumpet opp i store kar og varmet opp slik at vannet fordampet og kun saltet ble liggende igjen. Prosessen var energikrevende, og man var avhengig av store mengder trevirke fra skogene omkring.

Saltholmen.
Foto: Kristine Bergseng.

Sletterøyene

Store Sletter utgjør et vidåpent og storslagent kystbeite med lange beitetradisjoner og kulturhistoriske minner. Få øyer i Oslofjorden gir et så representativt bilde av et landskap som var dominerende på 1800-tallet. Sletterøyene tilhørte tidligere Tomb herregård og har tradisjonelt vært sauebeite. I senere tid har også storfe beitet her. I dag eies sletterøyene av Råde kommune. Alle tre øyene inngår i et landskapsvernområde. I tillegg er søndre deler av både Store Sletter og Søndre Sletter fredet som sjøfuglreservater.

Store Sletter har tre gravrøyser fra bronsealderen. Gravrøysene har ligget her i 3000 år og landskapet har vært uforandret i mange hundre år. Øya har aldri hatt fast bosetting, og er fri for hyttebebyggelse. Øya er et svært viktig mål for friluftsliv.

Sletterøyene,
Foto: Kristine Bergseng.

Vansjø

Vansjø er et område med mye kulturhistorie. I dag er Vansjølandskapet fullt av fjorder, øyer, holmer og sund, og innbyr til friluftsliv og naturopplevelser. I Råde er Langøya, Halvorsrødtangen, Oksenøya, Henæstangen, Borgebund, Karlshusbund, Amundbukta, Jonstenskilen, Haugstenkilen, Grimstadstøa og Moskjæra viktige for kulturlandskapet rundt Vansjø. I nærhet av Vansjø i Råde finner vi idylliske naturmiljøer med jordbruksområder og skogsområder.

Vansjø.
Foto: Kristine Bergseng.

Vansjø.
Foto: Kristine Bergseng.

Utvalgt naturtype eik.
Foto: Kristine Bergseng.

3.3 Kulturmiljøer

Råde kirke - Skinnerflo - Solli - Tomb
Dette er landskapsområder som binder kulturmiljøet sammen. Området dekker raryggen ved Råde middelalderkirke med tilgrensende edelløvskog og den nærliggende fredede hovedbygning på Kåpegot. Her finnes rike forekomster av automatisk fredede kulturminner. Skinnerflo og området mellom våtmarksområdet og raet er viktig for opplevelsen av ralandskapet. Skinnerflo er et sammensatt område med våtmarker, orebremmer, åpne jordbrukslandskap, bergrygger, bakker med beiteutforming, beiteraviner, lunder, og rarygg. I hele dette området finnes et intakt jordbrukslandskap med spredte gårdstun. Området kan mot øst også sees i sammenheng med Ågårdselva og Solli bruk (Sarpsborg), som i sin tid var Nordens største sagbruk.

Åkeberg - Missingen
Dette er et viktig kulturmiljø. I forbindelse med utvidelsen av E6 ble det på starten av 2000-tallet gravd fram rester av en storgård fra romertiden, blant annet med et langhus på 61 meter. Det er gjort svært mange arkeologiske metallfunn på jordene her. I tillegg er det to monumentale eiketrær ved Sørby. På en fjellkolle rett øst for sletta ligger det fredete Gydelåsbatteriet fra 1902.

3.4 Alleer og trær

Kulturlandskapet i Råde har flere viktige historiske alleer og markerte trerekker som har stor kulturhistorisk verdi. Trevegetasjonen bygger opp hele landskapsbildet, skaper linjer og ro og gir landskapet karakter. Alleene ble anlagt for å markere viktige drag, f.eks. innkjøringen til større gårder eller viktige veier.

Alleer er trær i rekker på begge sider av en ferdselsåre. Trerekkene kan være plantet, eller kan ha kommet av seg selv, og har da blitt tatt vare på og delvis skjøttet. Trerekkene står ofte langs veier, i eiendomsgrenser, langs bekker eller mellom åkerteiger. Vi har slike alleer flere steder i Råde, blant annet ved Prestegården og Tomb.

Som enkeltobjekter bidrar trær sterkt til landskapets opplevelsesverdi. Det er viktig at disse trærne blir tatt vare på og sikres et stabilt livsmiljø. For bevaring av det karakteristiske landskapsbilde bør derfor alleer/ trær som fjernes grunnet dårlig forfatning, erstattes med nye.

Råde-eika: Et landemerke i Østfold ved Sørby. Det er et gammelt, vidgreinet eiketre i et flatt åkerlandskap.

3.5 Pilgrimsveien

Pilegrimsveien gjennom Råde (12km) byr på vakkert kulturlandskap langs raet fra Sarpsborg grense til Rygge/Moss grense. De mange kulturminnene i området vitner om at raet har gitt gode bo- og vekstvilkår i tusenvis av år. Flere av kulturminnene langs leden er skiltet, deriblant de flotte steinringene på Lundeby, Råde middelalderkirke og gravhaugene, og krigsminnene i Sognslunden.

Steinringer ved Lundeby.
Foto: Kristine Bergseng.

Råde kirke.
Foto: Eigill Tangen.

4. KULTURMINNER I NYERE TID

De fleste nyere tids kulturminner er i privat eie. Det vil kreve et nært samarbeid mellom private eiere og offentlige myndigheter når det er snakk om bevaring av disse. For eiere av kulturminner kan det være en fordel å ha et prioritert kulturminne, fordi det blant annet er muligheter for å søke om offentlig støtte. Planen er inndelt i en tematisk oversikt over utvalgte kulturhistoriske tema. Oversikten er ikke utfyllende hverken på temanivå eller omfang innenfor hvert tema. Dette er en start som forhåpentligvis gir et grunnlag for videre arbeid med kulturminner i kommunen.

4.1 Landbruket

Gårdene er viktige for å opprettholde kulturlandskapet. De tradisjonelle gårdsbrukene i Råde har dype historiske røtter, og i bygningsmiljøene finnes våningshus og driftsbygninger fra mange hundre år tilbake. Mange av gårdene kan spore sin bosetningshistorie fra steinalder og tidlig jernalder. Enkelte gårder har bevart bygninger fra ulike tidsperioder. Landbruket er i nyere tid intensivert og effektivisert. På mange av gårdene er det foretatt ombygging og utvidelse av bygningsmassen. En del gårdsbruk har opphørt som egen driftsenhet og jorda er solgt som tilleggsjord eller blir leid bort til andre landbrukseiendommer. Våningshusene blir oftest benyttet til boligformål eller som fritidsbolig. Ubrukt bygningsmasse er blitt revet eller forfaller, og den tradisjonelle tunstrukturen endres. Ved endringer i bygningsmassen, er det spesielt viktig å opprettholde og bevare tidstypisk eldre bebyggelse.

Utvalget nedenfor representerer bygninger og gårder som er unike for Råde. De har elementer som sier noe om tidstypiske bygninger, historiske røtter, tunstruktur og opprettholdelse av kulturlandskapet.

Husebygårdene.
Foto: Eigill Tangen.

Prioriterte kulturminner knyttet til landbruket

- Sørby
- Tomb
- Prestegården
- Borge
- Lundeby
- Finstad
- Åkeberg
- Hissingby
- Roe
- Grimstad
- Elvestad
- Løken
- Huseby
- Sandaker
- Gammelsrød
- Viersholm
- Tasken
- Fuglevik
- Norum
- Aker
- Rød (flere)
- Srømshaug
- Strømnes (flere)
- Revhaug (flere)
- Frakkestad

4.2 Kyst og strandsittermiljø

Råde kommune har en kystlinje på ca. 22 km, hovedsakelig tilknyttet sidefjordene Kurefjorden og Krogstadfjorden. Kysten har alltid vært viktig og det var mange som livnærte seg av sjøen. Disse menneskene ble kalt strandsittere. De kunne være fiskere, båtbyggere, matroser, skippere, loser, tollere, handelsmenn m.m. Det var strandsittere langs hele Rådekysten.

Fra midten av 1800-tallet ble det fradelt en mengde mindre bruk fra de opprinnelige gårdene. Mange av disse var typiske kombinasjonsbruk med jordbruk og fiske. Beboerne av disse brukene ble kalt "strandsittere" og drev fiske, jordbruk og noe håndtverk ved siden av. Strandsitterplassene var ofte enkle og ganske små hus av tømmer. I dag står fortsatt noen av disse husene igjen.

Fram mot år 1900 økte betydningen av fiske og sjøfart som næring. I tillegg til fiske ble fraktetrafikk med jakt langs kysten viktig. Det var dårlige veiforbindelser og sjøveien var den viktigste transportruten. For folk i Saltnes var det derfor Tønsberg som var nærmeste by, og mest naturlig å reise til i forskjellige ærender. Kontakten mot Vestfold gjorde også at mange fra Saltnes vervet seg til de store hvalfangstrederiene.

Arbeidet på hvalfangstskutene ga gode inntekter og et sikkert levebrød for familiene hjemme.

Under første del av 1900-tallet var hvalfangsten en viktig næring, og satte et betydelig preg på området. Hvalfangerne hadde økonomi til å bygge seg nye bolighus i Saltnes og fikk bygget tidsriktige villahus i to etasjer, med karakteristisk halvvalmet tak og håndverksmessig god kvalitet. Husene markerte en betydelig økning i velstand når vi sammenlikner med de foregående strandsitterplassenes trange kår.

Strandsittermiljø.
Foto: Lars-Erik Thoresen.

På 1600-tallet, særlig første halvdel, var ladestedet Krogstad et viktig endepunkt for tømmerfløting. Herfra ble tømmer sendt videre ut i Europa med trelast. Flere bønder i Råde eide skog i Svinndal og fikk tømmer fraktet til Krogstad.

Prioriterte kulturminner knyttet til kyst- og strandsittermiljø

- Odalen strandsitterplass
- Krogstad strandsitterplass
- Torkilstad strandsitterplass
- Hesteholmen
- Saltnes/Saltholmen
- Vansjø

4.3 Ferie og fritidskommunen

Kommunens sentrale beliggenhet midt mellom Fredrikstad, Moss og Sarpsborg, og ikke minst nærhet til Oslofjorden og Vansjø, har nok vært avgjørende for utviklingen av Råde som feriekommune. Før veiforbindelsene til byene var etablert (1900-tallet) var det lettere for kystbefolkningen i Råde å seile til Tønsberg, enn å dra til Fredrikstad og Moss. Vansjø har også vært en viktig del av Råde som ferie og fritidskommune, med øyer, holmer og skjær som er viktig kulturhistorie og friluftsområde.

Det var nok disse naturgitte forutsetningene som var årsaken til at byfolk, mest fra Fredrikstad og Oslo valgte Råde som feriekommune. Dessuten har Råde vært kjent for sine mange soldager om sommeren, og strandområdene var lett tilgjengelig og i rimelig nærhet til fast bosted. Mange fastboene i kystområdene leide ut hovedhuset til feriegjester, men på 1920-tallet begynte hytteutbygging i de mest attraktive områdene langs fjorden. Under krigen stoppet hytteutbyggingen opp, men etter krigen tok det seg opp igjen. På 1960-tallet ble følgende hytteområder etablert: Tasken Søndre, Tasken Nordre, Akerskogen, Holmefjellet, Helgerød og Hestevold. Noe senere ble det etablert nye hyttefelt på Akersskogen Nordre, på Oven og Torkilstad.

Storesand badestrand.
Foto: Kristine Bergseng.

Ved Vansjø var det også hyttebygging, men myndighetene begynte etter hvert å regulere forurensning til vassdrag og satte strenge begrensninger for hytteetablering.

Etter krigen var det også mange som ikke hadde råd til egen hytte, og det ble vanlig å feriere med telt og campingvogn. Dette førte til etablering av flere campingplasser i Råde, blant annet Rubingen, på Oven og ved Lundeby. Det er i dag 8 større campingplasser i Råde. Det ble også vanlig med dagsturer til strendene. Saltholmen, Hestholmen, Storesand og fristranda på Oven eksempler på slike. I tidligere tider gikk det badebuss til Oven på søndager. Sletterøyene var også populært for båtfolket.

Rådes kvaliteter som ferie- og fritidskommune er ikke bare knyttet til sjøen og Vansjø. Store deler av kommunen er dekket av skog og gir flotte muligheter for friluftsliv og rekreasjon. Soppsanking, bærplukking og jakt har alltid vært populært blant befolkningen.

4.4 Samferdsel og infrastruktur

Helt siden oldtiden har raet vært ferdselsvei. Det som var den gamle kongeveien, og hovedveiforbindelsen mellom Christiania og København, er i dag Mosseveien. I tillegg brukte man bygdeveiene, men disse var ofte i dårlig forfatning og ufremkommelige store deler av året. Mange av de gamle veiene er turstier i dag.

Rundt århundreskiftet fram til etter 2. verdenskrig hadde bøndene ansvaret for vedlikehold av veiene. Det var flere roder og rodesteinene viste grensene mellom rodene. Oppgavene var grusing og skraping om sommeren og snøbrøyting om vinteren.

Hulveier er gamle veier som nå ligger som forsenkninger i terrenget og som forteller oss om hvor ferdselen gikk i tidligere tider. Særlig i skrånende terreng kan de være godt synlig. Tråkk av folk og hest smuldret opp jord og grus, som regn og smeltevann deretter førte bort. Hvis forsenkningene ble for dype ble ofte terrenget ved siden av tatt i bruk, og der trafikken var stor finner vi ofte flere parallelle hulveier. Mange av disse hulveiene går over raet i forbindelse med tømmertrafikken til og fra Vansjø. I tørkeperioder kunne det også være stor transport av vann fra Vansjø til gårdene utenfor raet. Spesielt husdyrholdet krevde mye vann.

Jernbanen eller Smålensbanen ble ferdigstilt gjennom Råde i 1879. Amtmann Georg Christian Sibbern hadde arbeidet i lengre tid for å få etablert jernbanen gjennom Østfold. Jernbanen satte fart i utviklingen og fikk stor betydning for industrien, jordbruket og turismen. Avstandene ble nå korte til nabobyer og hovedstaden.

Råde stasjon.
Foto: Lars-Erik Thoresen.

Rygge flyplass åpnet i 1955, og er i dag en militær flyplass. Rygge flystasjon ligger i Rygge og Råde kommuner. I 2014 var det 500 ansatte. Rygge flystasjon er en av Luftforsvarets største avdelinger, og en av de største arbeidsplassene i regionen.

Prioriterte kulturminner knyttet til samferdsel og infrastruktur

- Jernbaneundergangen ved Skråtorp
- Milesten 1660 Lundeby
- Mileplate (jern) - Rae
- Gamle Kongeveien (Ræbben)
- Huleveier
- Rodesten Holme
- Jernbanebro ved Kjellrød
- Fegater

Gammelt tegleverk på Ek (Stenhus)
Foto: Eigill Tangen.

Isebakke gruve.
Foto: Eigill Tangen.

4.5 Tekniske og industrielle kulturminner

Riksantikvaren definerer industrielle kulturminner slik: «Tekniske og industrielle kulturminner er spor etter industriell kultur som er av historisk, teknologisk, sosial, arkitektonisk eller vitenskapelig verdi. Tekniske og industrielle kulturminner omfatter bygninger og produksjonslinjer med maskineri, transport og øvrig infrastruktur, så vel som steder benyttet til sosiale aktiviteter som boliger, religiøse byggverk, skoler og rekreasjon- og grøntanlegg».

Råde er en jordbrukskommune og mange tekniske kulturminner er knyttet opp mot landbruk.
Det har vært mange gartnerier og veksthus i kommunen. Grønnsakproduksjon har vært en viktig næringsgren, og de lokale gartneriene en betydelig leverandør av blomster og grønnsaker til det norske markedet. Skogen ga grunnlag for sag, høvleri og trelastproduksjon, og jordbruket for mølle- og meierivirksomhet. For landbruket var smedene også viktige.

Med tilknytningen til sjøen har kystnæringen til alle tider vært viktig i Råde, spesielt i Saltnes. Fiske har pågått i århundrer, fra mindre båter og større fiskeskøyter, i store deler av Oslofjorden og oppover kysten.

Gruvedrift finner en spor av flere steder i Råde, blant annet på Halvorsrød, Oksenøya, Isebakke/Åkerberg, Fuglevik, og Karlshus. Gruvedriften på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet var en betydelig virksomhet i Råde. Det startet i 1878 med drift på Vestre Berg og Halvorsrød. De neste årene ble det startet gruvedrift mange steder i bygda. De mest betydelige gruvene var Karlshus, Oksnøya og Isebakketjern. Hovedproduktet var feltspatt og kvarts som gikk til porselens- og glassindustrien. Særlig var feltspatten fra Karlshus og Oksnøya ren og fin. Karlshusgruva hadde også uranmineraler som gikk til forskningsformål. På Fuglevik og Halvorsrød fantes også beryll som gikk til smykkesteiner. Glimmer var biprodukt i mange av gruvene. Det gikk til isolasjon i elektriske apparater og vinduer i ovnsdører.

Steinbruddene overtok i stor grad etter gruvedriften. Hovedproduktet var gatesten, men det ble også produsert kantsten, gravrammer, stolper og trapper. Asfalt overtok etter hvert som veidekke og utover i 1950-årene ble driften sterkt redusert. I åsen mellom Slangsvold og Åkerbergskogen var det også endel stenbruddvirksomhet. Her er det nå kommet et moderne pukkverk, som har tatt ut betydelige mengder fjell.

Prioriterte kulturminner knyttet til tekniske og industrielle kulturminner

- Karlshusgruva
- Oksenøya gruve
- Isebakketjern - gruve
- Fuglevik - gruve
- Burum - gruve
- Halvorsrød
- Olafsen smia
- Kornmagasinet på Gammelsrød
- Åkeberg - steinbridd
- Lundebyfjellet - Stenbrudd
- Harald Lund skomakerveksted
- Henriksen skomakerverksted

4.6 Krigsminner

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Flere av de fysiske sporene etter andre verdenskrig er i ferd med å forsvinne, og Riksantikvaren har derfor de siste årene hatt et spesielt fokus på de fysiske minnene vi har igjen i Norge etter krigen. Krigsminnene kan være bygninger og anlegg som ble oppført under krigen, eksisterende bygninger og anlegg som fikk særskilte funksjoner under krigen, eller spor i landskapet eller steder som kan knyttes til hendelser under krigen.

Bygdeborger er automatisk fredet og er de eldste forsvarsanleggene vi finner spor etter. De ble gjerne anlagt på bratte koller som fra naturens side var lett å forsvare. Der hvor adkomsten var enkel finner vi rester etter sperremurer av stein. Bygdeborgene stammer fra de urolige tidene under Folkevandringstiden, og var ment som et sted folk og kveg kunne søke beskyttelse. Størrelsen på enkelte borger og det arbeidet som var nedlagt tyder på at de ikke bare skulle være til beskyttelse for de nærmeste gårdene, men for hele bygdelag.

Råde- og Mossedistriktet har fra langt tilbake (1600-1900-tallet) hatt betydning i militær planlegging og militær strategi. Militærvesenet var godt utbygd, og krevde store økonomiske ressurser, samt menneskelige ressurser i form av pliktig tjeneste. Dette har på mange måter preget utviklingen i Råde. I Råde fantes det ekserserplass, og telthus. Etter reorganiseringen av forsvaret på begynnelsen av 1600-tallet var det aktuelt med eksersis og øvelse for de oppsatte avdelinger. Det Ryggerske kompani hadde sin eksersersplass ved Råde kirke til 1709.

Glommalinjen - Skanser

Tankene om å bygge ut en forsvarslinje for å hindre angrep mot hovedstaden over land meldte seg etter at Oscarsborg festning var ferdig utbygget 1856. Det oppsto da fare for at en eventuell fiende ville gjøre landgang lenger sør for å rykke mot byen over land.

I 1891 ble det nedsatt en befestningskommisjon for å utrede sikring av landtilgangen til hovedstaden. Kommisjonen fastslo at Glomma skulle utgjøre en forsvarslinje, og en forsiktig utbygning begynte. Forslaget innebar at det skulle bygges en første forsvarslinje langs Haldensvassdraget og Iddefjorden. En andre langs Glomma og en tredje og indre linje mellom Glomma og Moss. Til denne tredje forsvarslinjen hører batteristillingene Gyllerås, Høiås og Vetaåsen i Råde. De skulle dekke området mellom Glomma og Vansjø. Mellom de tre batteristillingene i Råde ble det også anlagt en adkomst og retrettvei

som heter Batteriveien.

2.verdenskrig

Krigen satte sitt preg på Rådebygda, men den militære motstandsbevegelsen i Råde kan ikke ses isolert fra Østfold. Råde skiklubb boikottet all offentlig idrett frem til 1945 for å vise motstand til krigen. Flere hvalfangere fra Råde ble overført til handelsflåten. I begynnelsen hadde ikke den norske marinen etablert seg i England. En del sjøfolk kom derfor inn under den engelske marinen.

Prioriterte kulturminner knyttet til krigsminner

- Gyllerås batteri
- Høyås batteri
- Vetaåsen batteri
- Batteriveien
- Tusenårsplassen, Karlshusbakken (Ekststerplass)
- Telthus
- Sogn bunkers (sistekrig, 1940)
- Værkenslund Tomb (1940)
- Våpenhula Tasken
- Potetkjeller på Røstad

Våpenhula: En god del av de våpen som kom med flyslipp fikk skader. Det var derfor et stort behov for å reparere disse snarest mulig. I Tasken i Råde ble det laget et våpenverksted av Milorg mot slutten av krigen. Det ble laget som en underjordisk hule og var veldig godt kamuflert. Her ble våpen reparert og prøveskutt.

Vetaåsen skanse.
Foto: Eigill Tangen.

4.7 Institusjonsbygninger

Det var omgangsskoler i Råde før 1740. Gårdene tok ansvar for skole på omgang. I 1739 fikk det offentlige skolevesenet i Råde sin begynnelse, men undervisningen foregikk fortsatt på ulike gårder. I 1807 ble det reformendring i skolevesenet. Det ble opprettet en fastskole ved Råde kirke (Krikebø). Undervisningstilbudet skulle også utvides med historie, geografi og naturkunnskap.

Det ble opprettet grendeskoler, da kom blant annet Grimstadkrets, Missingen (kontorlokaler i dag), Musangen (bolig i dag) og Gammelsrød (bolig i dag). Gammelsrød skole startet i 1863 og var folkeskole frem til 1956. Skolen ble nedlagt i 1956 da elevtallet ble for lavt og elevene ble overført til Tomb. I dag er bygningen i privat eie. Musangen skole ble tatt i bruk i 1865 og påbygget en etasje i 1901. Senere ble det drevet kafe i bygningen. Det var en lærerbolig på Grimstad. Denne bygningen eksisterer fortsatt, men brukes som bolig.

Nye klokkegården skole/lærerbolig kom i 1928, og brukes som barnehage i dag (klokkegården barnehage).

Bedehus

Det ble opprettet en rekke foreninger og lag på slutten av 1800-tallet og misjonene var mange; Råde misjonshus, Betel, Effata bedehus, klippen, Missingmyra bedehus, og Grimstad.

Prioriterte kulturminner knyttet til institusjonsbygninger (kan være brukt til noe annet i dag)

- Gamle klokkegården skole
- Nye klokkegården skole
- Lærebolig på Grimstad
- Gammelsrød skole
- Missingen (skole, i dag kontorlokaler)
- Effate bedehus
- Klippen bedehus
- Missingmyra bedeus
- Grimstad bedehus
- Betel (tidligere bedehus, i dag snekkerfirma)
- Råde Sparebanks første lokal (står på Gammelsrød)

Gammelsrød skole.
Foto: Eigill Tangen.

5. OPPFØLGING AV PLANEN

Kulturminneplanen er starten på et viktig arbeid med forvaltning og formidling av kommunens kulturminner. Planen skal gi rammer og retningslinjer for bevaring av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap slik at Råde også i fremtiden kan oppleves med historisk dybde. Kulturminneplanen skal videre brukes som et grunnlagsdokument ved utarbeidelse av ulike planer, i tillegg til byggesaksbehandling for enkeltbygg.

Det skal utarbeides en handlingsdel knyttet til kulturminneplanen. Den skal vise strategier og tiltak og som skal til for å nå målene.

Vansjø.
Foto: Kristine Bergseng.

6. OPPSLAGSDEL OG KART

6.1 Begreper og definisjoner

Anlegg: Brukes innen kulturminneforvaltningen om en gruppe bygninger med tilhørende areal, for eksempel gårdsanlegg, byanlegg eller fabrikkanlegg. Det brukes også om byggverk og konstruksjoner som ikke nødvendigvis inkluderer bygninger, for eksempel vei-, bro- eller grøntanlegg. Når det gjelder arkeologiske kulturminner ligger anlegg ofte under markoverflaten.

Automatisk fedete kulturminner: Omfatter synlige og ikke-synlige kulturminner fra før 1537 (arkeologiske lokaliteter), stående bygninger fra før 1649 samt skipsfunn og samiske kulturminner eldre enn 100 år. Det er viktig å være klar over at også kulturminner av denne typen som enda ikke er registrert, også er automatisk fredet.

Fredet: Ofte bruker en bare betegnelsen fredet uten å nyansere hvorvidt et kulturminne er automatisk eller vedtaksfredet. En fredning er det sterkeste juridiske virkemiddelet i kulturminnevernet og brukes for å sikre kulturminner av nasjonal verdi. Fredning er hjemlet i kulturminneloven, og omfatter både fornminner/automatisk fredete kulturminner og yngre vedtaks- eller forskriftsfredete bygg og anlegg. Kun Riksantikvaren har myndighet til å fatte vedtak om fredning, og til å frigi fredete kulturminner.

Hensynssone bevaring: Avgrenset område i kommuneplanens arealdel eller i reguleringsplaner der det skal tas spesielle hensyn, angitt i bestemmelser og/eller retningslinjer. Plan- og bygningslovens § 11-8 c gir mulighet til å avsette slike områder for å sikre bevaring av kulturminner av regional og/eller lokal verdi.

Istandsetting: Istandsetting er et reparasjonsarbeid for å bringe en bygning eller et anlegg opp på ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare løpende vedlikehold blir nødvendig. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset byggets/anleggets egenart.

Kulturlandskap: I en større sammenheng inngår kulturminner og kulturmiljø som del av landskapets karakter. Det kan for eksempel være jordbrukslandskap, tradisjonell landbruksbebyggelse, boligområder, flyplassområde eller militært skytebanekompleks. Slike landskap hvor påvirkningene og endringene er forårsaket av menneskenes virksomhet, kalles kulturlandskap.

Kulturmiljø: Områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Endring av Kulturminneloven i 1992 innførte begrepet kulturmiljø fordi utviklingen i vernearbeidet har gått i retning av å tenke større helheter der fokuset er flyttet fra enkeltobjekter til større miljø. Kulturmiljø kan for eksempel være bygningsmiljø i tettsteder eller byer og kan også omfatte forskjellige typer kulturminner som står i tematisk eller funksjonell sammenheng med hverandre.

Kulturminner: Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Listeført: Et listeført kulturminne er et vernet eller verneverdig kulturminne som er oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte.

Materiell og immateriell kulturarv: Begrepet kulturarv favner et bredt spekter av materiell og immateriell arv. Med immateriell kulturarv menes for eksempel muntlige tradisjoner og uttrykk, dans, ritualer og tradisjonelle håndverksferdigheter, mens materiell kulturarv omfatter faste kulturminner i det fysiske miljøet og løse kulturminner i form av gjenstander.

Meldeplikt: Kulturminneloven pålegger alle som finner hittil ukjente automatisk fredete kulturminner, både anlegg og gjenstander, å melde fra til fylkeskommunen. Innlevering av gjenstander eller melding om anlegg utløser ikke undersøkelsesplikt/ arkeologisk utgravning med mindre funnet er gjort under gravearbeid/bygging eller liknende.

SEFRAK-registrerte bygninger: Bygninger som ble registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner) i årene 1975-1995. Omfatter i prinsippet alle bygninger bygget før 1900, samt enkelte nyere anlegg. Det eneste kriteriet for registrering var antatt alder på bygningen. SEFRAK-registrering er derfor ikke nødvendigvis synonymt med vern.

Vedtaksfredet: Et vedtaksfredet kulturminne fredes gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle faste kulturminner yngre enn 1537 og fartøy. Større løst inventar kan fredes sammen med byggverk eller anlegg.

Vernet: Kulturminner/kulturmiljø som er vernet ved lov eller andre virkemidler, som plan- og bygningsloven, kirkeloven, naturmangfoldloven, statlige verneplaner, avtaler og listeføring etter kirkerundskrivet. Slike anlegg har et formelt og juridisk bindende vern.

Verneverdi: Verdier som tillegges et kulturminne. Verdiene deles gjerne inn i kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi. Lokal, regional og nasjonal verdi er også faktorer som vurderes. Grensene er ikke absolutte – for eksempel kan et kulturminne med nasjonal verdi også tillegges regional og lokal verdi. Verdivurderingen kan også endres over tid.

Verneverdi/bevaringsverdi: Begrepene betyr det samme. Betegner anlegg som kommunen vurderer som verneverdige, men som ikke har noe formelt vern. Verneverdien er normalt begrenset til bygningens eksteriør som tak, vinduer, dører, kledning, trapper osv.

Anbefalinger til eierne og kommunale saksbehandlere

- Når eldre bygninger skal istandsettes eller vedlikeholdes anbefaler vi at dette skjer etter antikvariske prinsipper.
- Freda og verneverdige bygninger og anlegg bør bevares og behandles etter antikvariske prinsipper. Å reparere fremfor å bytte ut bygningsdeler bør være et prinsipp å jobbe etter ved istandsetting
- Ved istandsettelse bør eldre bygningsdeler benyttes i den grad det lar seg gjøre. Dette gjelder ytterpanel, dører vinduer, tradisjonell taktekkingsmaterialer etc.
- Tenk også utemiljø og siktsoner. Vurder om trær, alleer og beplantning er viktige elementer i et helhetlig kulturmiljø.
- Nye byggetiltak i områder med viktige kulturminner bør så sant det er mulig tilpasses eksisterende bebyggelse og strukturer.

6.2 Lovverk

Av og til kommer et verdifullt kulturminne i veien for andre interesser. Da er lovverk og planbestemmelser viktige for bevaring. Med arealplaner som har tydelige hensyn til kulturminner kan man i svært mange tilfeller komme konflikter i forkjøpet.

Ofte er ikke kulturminnet i veien, men det forfaller fordi det er glemt eller fordi vedlikehold krever ressurser. En kulturminneplan er også et virkemiddel for å løfte frem slike kulturminner. At et kulturminne er prioritert lokalt, for eksempel ved å være med i en kulturminneplan, er et viktig kriterium for tilslag på søknader til ulike støtteordninger.

Det er i hovedsak to lover som gir beskyttelse og juridisk vern av kulturminner:

- Kulturminneloven (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminner)
- Plan- og bygningsloven (LOV 2018 nr. Lov om planlegging og byggesajsbehandling)

Kulturminneloven som særlov gjelder foran plan- og bygningsloven. Kulturminneloven gir visse kulturminner et automatisk vern, det vil si at de er automatisk fredet. Om ikke annet er bestemt av vernestyresmaktene, gjelder fredingen selve kulturminnet og en sone på 5 meter rundt kulturminnet.

Det er Plan- og bygningsloven som er kommunens juridiske virkemiddel i kulturminnevernet. Her kan kommunen gi kulturminner og kulturmiljø et reguleringsmessig vern:

- Sikre kulturminner og kulturmiljø som er fredet etter kulturminneloven (automatisk eller gjennom vedtak/forskrift)
- Sikre andre bevaringsverdige kulturminner og kulturmiljø

I Plan- og bygningsloven er de viktigste verktøyene hensynssoner (Pbl § 11-8) (tidligere spesialområde bevaring). Hensynssonene kommer i tillegg til arealbruksformålet i planen, og kan krysse disse. Hensynssonene skal videre vises på plankartet uavhengig av arealformålet. Disse fører med seg strengere reguleringsbestemmelser enn ellers: for eksempel strengere krav om byggesøknad, krav til materialbruk og vedlikehold. Det er også rom for å verne fast interiør. Generelt er kravene mindre strenge enn ved freding.

Hensynssonene er et virkemiddel for å vise og verne de viktigste verdiene, og ikke for å markere alle registrerte kulturminner (Riksantikvaren 2010). Som hovedregel bruker man § 11-8 sone d) for områder som er fredet etter kulturminnelova, og § 11-8 sone c) for områder rundt slike, eller andre områder.

6.3. SEFRAK-liste over bygninger i Råde

Gnr. /bnr.	
59/1	Sarpsborgveien 39 Rea- Bolighus + 7 andre bygninger
63/2	Vestre Lundeby- Bolighus
64/3	Østre Lundeby- Bolighus
65/2	Ek/Vansjøveien- Bolighus + stabbur
60/3	Ek/Tegleverksveien 1- Teglverk
53/1	Råde Meieri- Flere bygninger
53/1	Råde stasjon
61/3	Kirkebø/Klokkegården- Bolighug + bryggerhus
63/4	Søgærn/Lundeby- Bolighus
58/3	Roe østre- Bolighus + meieribygning
57/1	Roe vestre- Bolighus
54/2	Halvorsrød nordre- Bolighus
56/1	Starenga nordre- Bolighus + låve
56/1	Strømshaug- Bolighus + stabbur + brygghus
100/4	Strømnes- Bolighus

Gnr. /bnr.	
102/1	Augeberg- Bolighus
106/1	Berg/østre- Bolighus
105/1	Mussangen- Bolighus + Stabbur
111/1	Haugen- Bolighus
11+/1	Hissingby- Bolighus + Stabbur
114/4	Kongsveien- Bolighus
113/1	Kihl mellom- Bolighus + Stabbur
113/3	Kihl mellom- Bolighus + Stabbur
63/3	Bjørnebekk- Smie
61/1	Prestegården/prestebolig
61/2	Bekkhus- Bolighus
61/3	Lunder- Bolighus
71/5	Tofteberg- Snekkerverksted
71/1	Tofteberg- Bolighus
73/1	Tofteberg- Bolighus

Gnr. /bnr.	
72/1	Tofteberg- Bolighus
69/3	Revhaug- Bolighus + Stabbur
68/2	Revhaug- Bolighus
68/1	Revhaug- Bolighus + Stabbur
69/1	Revhaug- Bolighus + Stabbur
77/2	Frakkestad- Bolighus
77/5	Frakkestad- Bolighus
76/7	Hovland- Bolighus
84/1	Missingen- Bolighus
78/1	Finstad- Bolighus + Stabbur
70/1	Søgaard- Bolighus
74/3	Reklingsholm- Bolighus
74/7	Reklingsholm- Bolighus + Bryggerhus
65/2	Nedre Borge- Stabbur
65/1	Borge østre- Bolighus + Stabbur

Gnr. /bnr.	
65/6	Borge vestre- Bolighus
65/3	Haukeberg- Bolighus
66/14	Branndalen- Bolighus
87/1	Gillingsrød- Bolighus
87/2	Gillingsrød- Bolighus
65/8	Borgebunn- Bolighus
85/7	Slangsvold/Langbråten- Bolighus
85/15	Slangsvold- Bolighus
85/27	Slangsvold- Bolighus
90/1/ 5/10	Røtne- Bolighus
91/9	Andersrød- Bolighus
91/15	Bakken Saltnes- Bolighus
93/3	Rubingen- Bolighus
32/1	Sønstrerød- Bolighus
27/1	Kolbjørnrød- Bolighus

Gnr. /bnr.	
27/2	Kolbjørnrød- Bolighus
32/4	Hauge- Bolighus + Bryggerhus
98/1	Myhre- Bolighus- Stabbur
25/12	Solbakken Tomb- Bolighus + Låve
25/59	Jerndalen Tomb- Bolighus
105/5	Mussangdalen- Bolighus
96/1	Rød Weseng- Bolighus + Låve
24/4	Hestevold- Bolighus
24/8	Hestevold- Bolighus
24/13	Hestevold- Bolighus
24/5	Hestevold- Bolighus
23/5	Skovly- Bolighus
24/10	Hestevold- Bolighus
23/3	Hestevoldbråten- Bolighus
25/1	Danmark Tomb- Bolighus

Gnr. /bnr.	
25/1	Tomb Jordbruksskole- Stabbur + Kornmagasin + Låve
91/2	Andersrød- Bolighus
17/1	Tasken- Bolighus
43/4	Heia- Bolighus
14/1	Gammelsrød- Bolighus + Bryggerhus
15/3	Svenskebingen- Bolighus + Låve
15/3	Gammelsrød- Bolighus
44/2	Gammelsrød- Bolighus
15/7	Gammelsrød- Bolighus
15/1	Gammelsrød- Bolighus + Kornmagasin
19/1	Helgerød- Bolighus + Bryggerhus + Stabbur
18/1	Tasken Søndre- Bolighus + Stabbur
20/2	Fuglevik- 2 Bolighus
22/1	Rødstad- Bolighus + Stabbur
21/4	Oven- 2 Bolighus

Gnr. /bnr.	
21/2	Oven Storo- 2 Bolighus
21/12	Oven Holmen- Bolighus + Låve
22/4	Feriekolonien/Røstad- Bolighus
20/1	Fuglevik- Bolighus
13/1	Wiersholm- Bolighus
35/1	Aker- Bolighus + Stabbur
36/2	Meum- Bolighus
33/6	Aker- Bolighus + Stabbur
33/4	Torkilstad- Bolighus
34/2	Lågbu- 2 Feriehus
48/1	Nedre Jonesten- Stabbur
30/7	Ringstad- Bolighus
30/5	Burumsbråtan- Bolighus
30/1	Burum- Bolighus- Stabbur
50/1	Elvestad- Bolighus

Gnr. /bnr.	
47/1	Haug- Bolighus
47/3	Haug- Bryggerhus + Låve
1/4	Haugsten- Bolighus + Låve
1/1	Haugsten- Bolighus
46/1	Vold- Bolighus
10/1	Sandaker- Bolighus
10/7	Sandaker- Bolighus
6/2	Løken nedre- Boligus
3/2	Grimstad- Bolighus
4/3	Grimstad vestre- Bolighus
7/3	Askerød- Bolighus
9/1	Stomner- Bolighus + Bryggerhus
8/1	Sogn- Bolighus + Stabbur
42/2	Huseby- Bolighus
42/1	Huseby- Bolighus + Bryggerhus

Gnr. /bnr.	
40/1	Huseby- Bolighus + 2 Stabbur
44/1	Rødstad- Bolighus + Bryggerhus + Låve
38/5	Norum- Bolighus
38/2	Heia- Bolighus
35/3	Aker- Stabbur
37/1	Berg- Bolighus + Bryggerhus
29/1	Arneberg- Bolighus
52/9	Stensrød- Bolighus + Stabbur
34/9	Aker- Bolighus + Stabbur
92/9	Spetalen/Odalen- Bolighus

Naturreservater i Råde

1 - Sandå og Henæstangen
2 - Moskjæra
3 - Skinnerflo
4 - Verkenslund
5 - Krogstadfjorden
6 - Jerndalsfjellet
7 - Kurefjorden
8 - Søndre Sletter
9 - Vesle Sletter

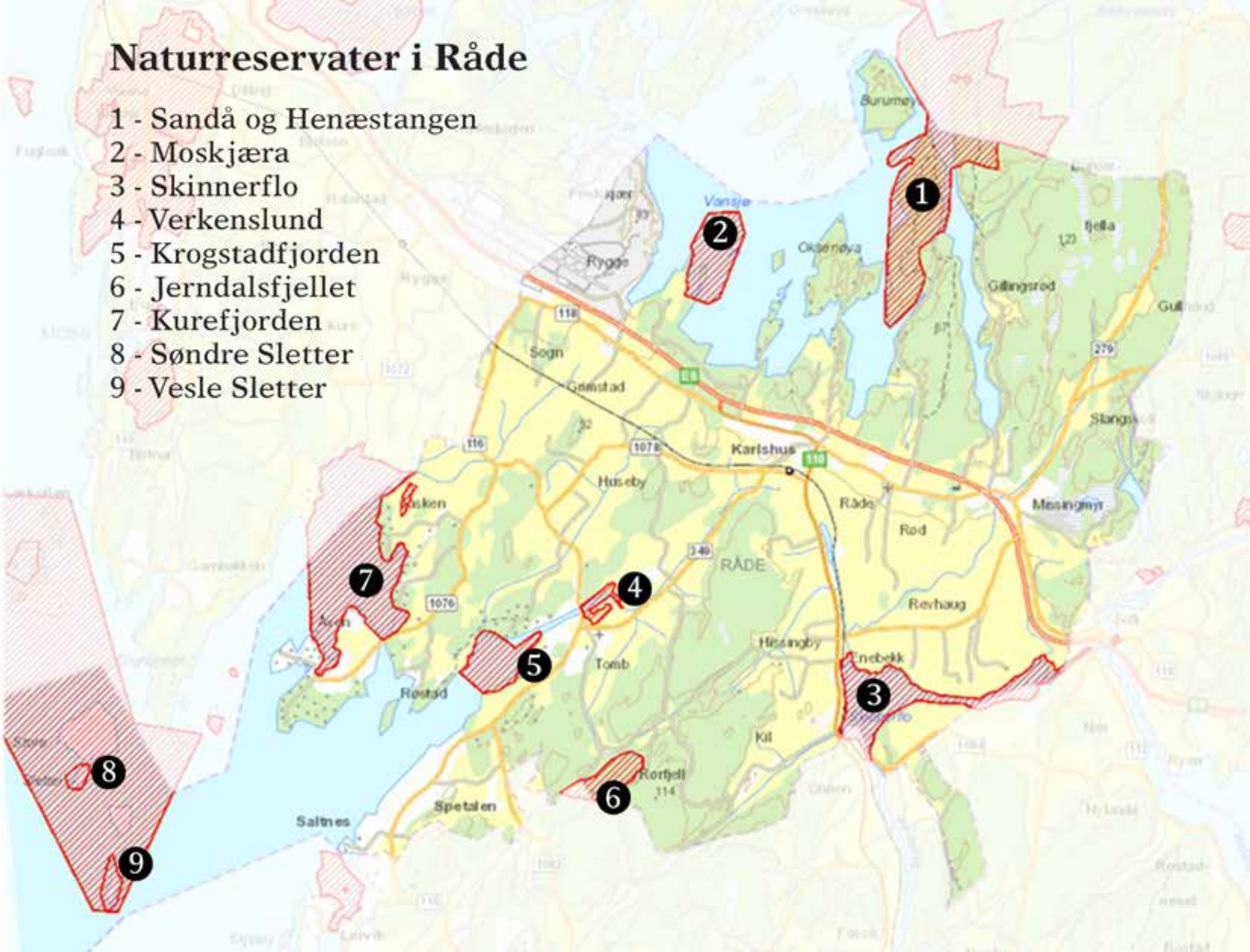

Kart over Gruver i Råde

= Gruver

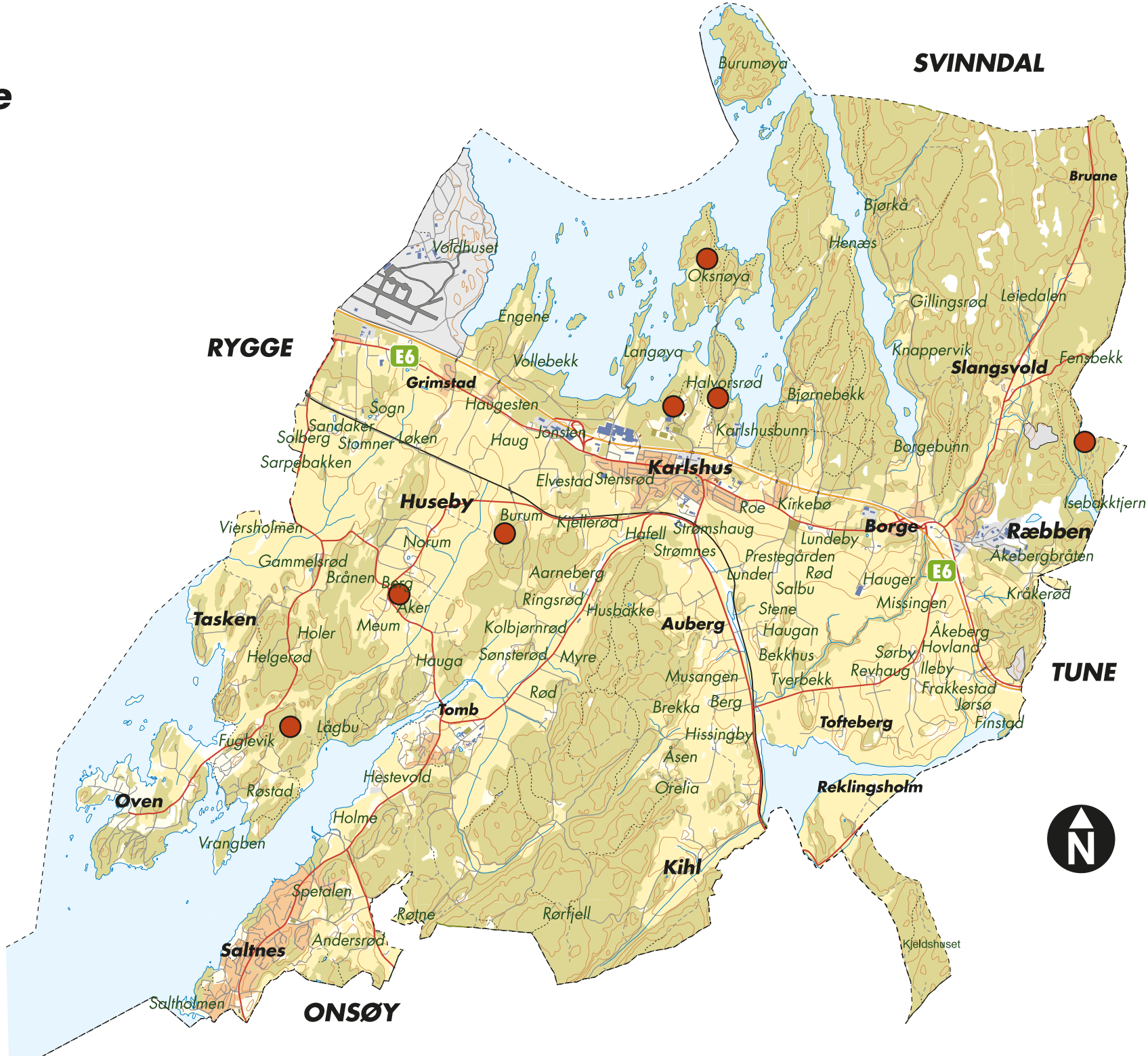

Kart over hulveier/kullmiler i Råde

= hulveier

= kullmiler

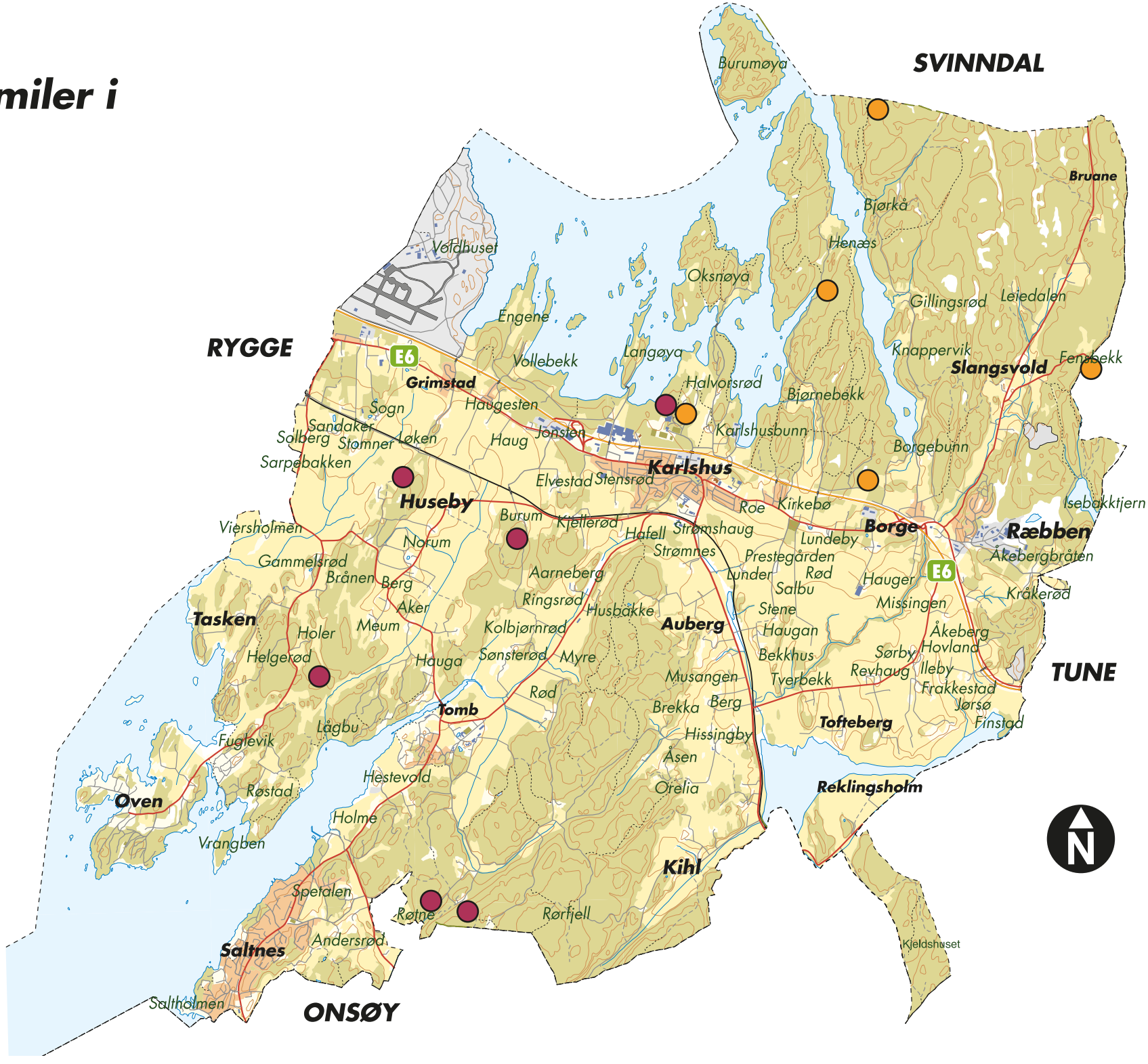

Kart over jettegryter i Råde

= jettegryter

Kart over:
Helleristninger/skålgroper i Råde

● = *Skålgroper*
● = *Helleristninger*

Råde er en stor helleristningskommune, blant de rikeste i Norge.

Pr. januar 2021
er det ca.100 felt i Råde

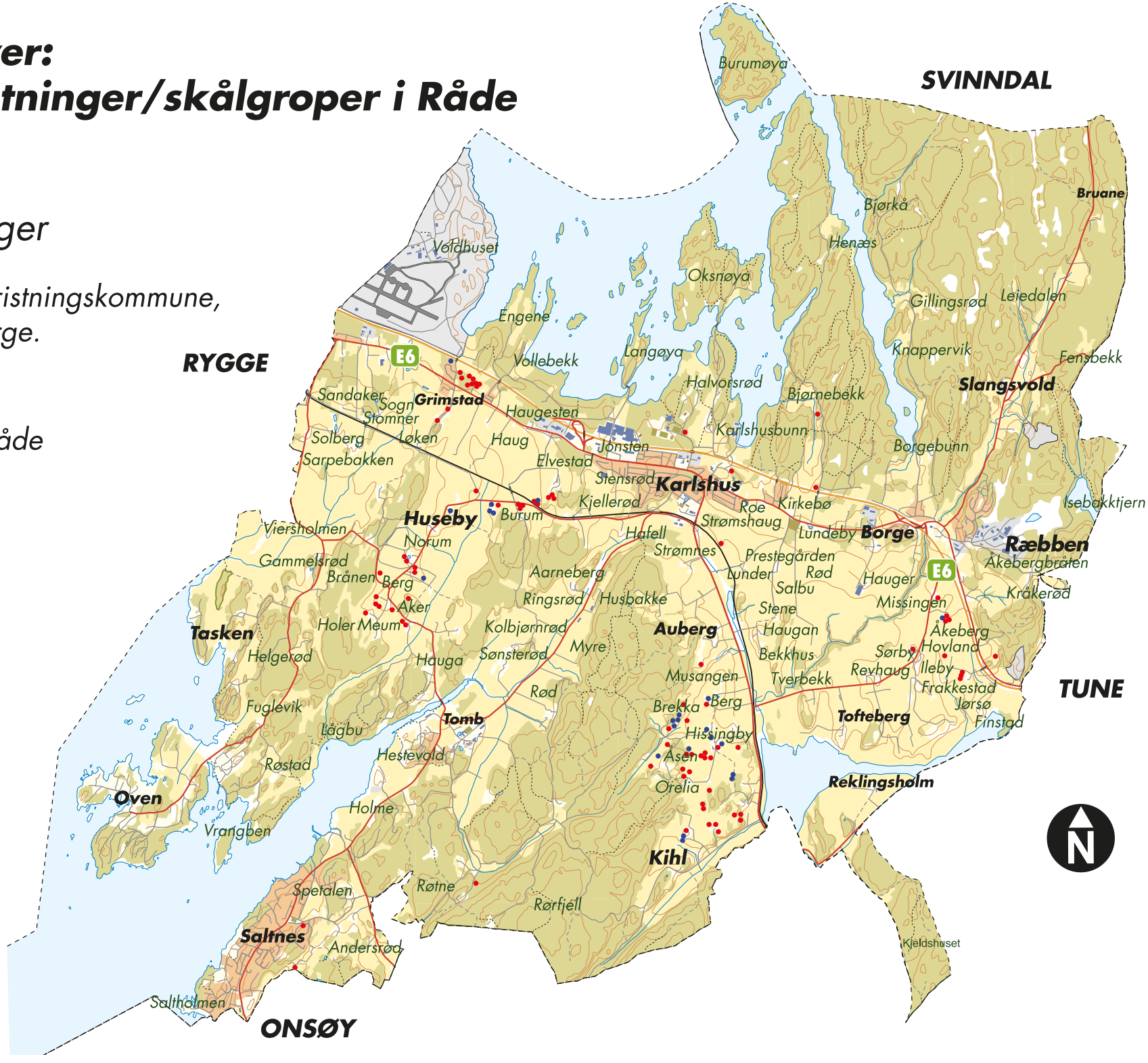

Kart over:
Gravplasser fra Jernalderen/Vikingtid i Råde

● = Gravhager/plasser
● = Stenringer/gravplass fra vikingtid

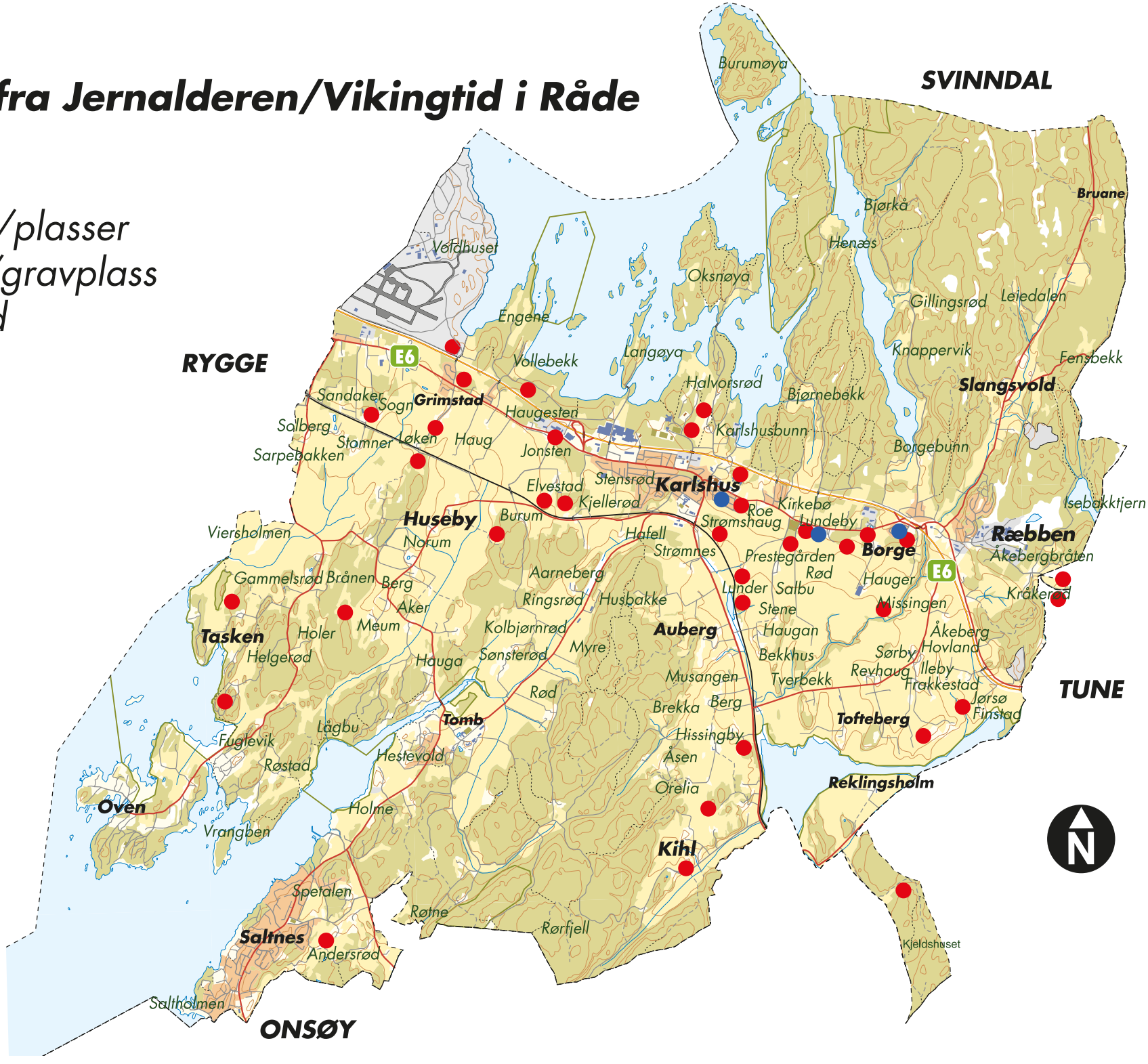

Kart over:
Bygdeborger, bronsegravrøyser, bautastener og fredet festningsannlegg og batteriven i Råde

- = Bygdeborger
- = Bronsegravrøyser
- = Fredet fesningsanlegg
- = Bautastener
- = Batteriveien

Kart over Stenbrudd i Råde
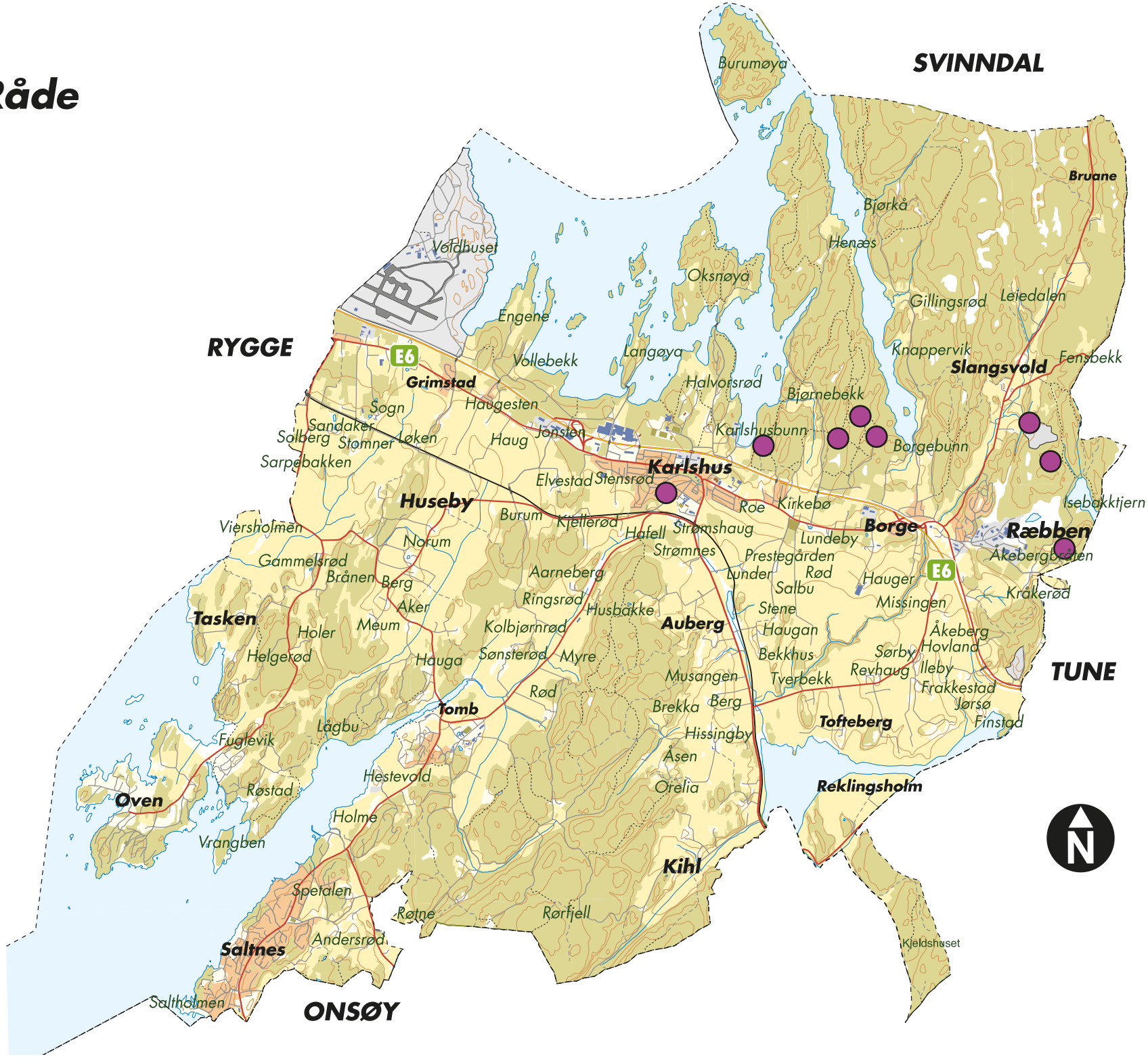
= Stenbrudd